

ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

В статье исследуются содержание конституционного права человека и гражданина на социальную защиту. Открываются понятия доктринальных источников содержания субъективных прав человека и гражданина. В статье определяется содержание конституционного права на социальную защиту.

Ключевые слова: *государственное социальное страхование; социальное обеспечение; социальные выплаты.*

The articles analyses the content of the constitutional human right of the citizen on social security. It examines the term of doctrinal sources the essence of subjective human rights. The author defines the substance of the constitutional rights on social security.

Key words: *state social insurance; social security; social payment.*

Зміст суб'єктивного права людини і громадянина досліджувався щодо усіх конституційних прав і свобод, окремих його груп та окремих конституційних прав. Окремо зміст конституційного права людини і громадянина на соціальний захист на монографічному рівні в Україні ще не досліджувався. Ми маємо завдання: а) проаналізувати доктринальні джерела щодо розуміння змісту окремих суб'єктивних права людини і громадянина; б) визначити поняття змісту конституційного права на соціальний захист; в) розглянути кожний окремо взятий елемент змісту конституційного права на соціальний захист; г) сформулювати висновки і рекомендації.

Звернемося до наукових позицій теоретиків. Зміст – це одна із філософських категорій, без дослідження якої не можна обійтися при вивченні та аналізі будь-якого явища, особливо правового. У філософії під змістом розуміють сукупність

© **БОГОСЛОВСЬКА Жанна Михайлівна** – аспірантка Київського національного університету внутрішніх справ

елементів, які створюють предмет (явище, процес), їх взаємодію та результати. Категорія «зміст» охоплює всю сукупність субстратних і процесуальних складових предмета, а також його змін¹. Суб'єктивним правом особи вважається закріплена в юридичних нормах можливість певної поведінки, спрямована на здійснення відповідних прав людині². Основи теорії юридичного змісту суб'єктивних прав в юридичній доктрині заклали вчені-теоретики М. Александров, С. Алексєєв, Л. Явич, які виокремлюють тричленну структуру змісту суб'єктивного права. Цю позицію поділяють вітчизняні вчені. О. Скакун виділяє такі елементи, що становлять зміст суб'єктивного права: а) право на власні позитивні дії, тобто можливість позитивної поведінки уповноваженого, інакше кажучи, можливість суб'єкта самому здійснювати фактично та юридично значущі дії (правокористування); б) право суб'єкта вимагати виконання певних дій, тобто можливість зацікавленої особи вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків (правовиконання); в) право домагання, захисту, як можливість для особи звертатись за підтримкою та захистом до держави в разі порушення суб'єктивного права з боку правозобов'язаної особи. У дію це право приводить апарат держави – примус (коли інша сторона не виконує свої обов'язки), ці дії є продовженням права вимоги й найважливішою гарантією виконання певних обов'язків³. Такої ж думки щодо тричленної структури змісту суб'єктивного права притримується і А. Колодій⁴.

Російський науковець М. Матузов на відміну від вищезазначених авторів вважає, що зміст суб'єктивного права і його структура включають у себе не три, а чотири можливості, а саме: а) можливість певної поведінки уповноваженої особи; б) можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної особи; в) можливість звертатись за захистом до держави. Крім названих можливостей як додатковий, невід'ємний складовий елемент автор виділяє: г) можливість користуватись визначеним соціальним благом. Підсумовуючи, автор вважає, що суб'єктивне право – це право-поведінка, право-вимога, право-претензія і право-користування⁵.

Зміст конституційних суб'єктивних прав українськими вченими досліджується щодо усіх можливостей, їх груп та окремих прав і свобод. Наприклад, зміст усіх конституційних прав і свобод досліджував В. Демиденко. Окремі групи конституційних прав і їх зміст досліджували В. Букач, О. Гончаренко, О. Горова, С. Грицкевич, А. Олійник, Є. Пустовіт, А. Хальота тощо. Зміст окремих прав та свобод досліджували такі автори, як В. Боняк, О. Домбровська, Л. Івершенко, В. Олійник, В. Сивухін тощо.

В. Боняк, піддавши науковому аналізу різні позиції вчених-теоретиків щодо змісту будь-якого суб'єктивного права вона дійшла висновку, що зміст конституційного права на освіту включає чотири структурні можливості: а) на власні дії навчатися; б) на вимогу належної поведінки від зобов'язаної сторони (на чужі дії створювати умови для навчання); в) звертатись за захистом до держави в особі її органів у разі порушення права на освіту (право на захист); г) користуватись соціальним благом здобувати теоретичні знання та практичні навички⁶. О. Домбровська дослідила зміст конституційного права на життя. Вона розглядає зміст права на недоторканість життя та права на кожної особи на вільне розпорядження своїм життям. Право на недоторканість життя, на її думку, складається з можливостей: людини існувати у часі і просторі; безпосередньо користуватись таким

благом, як життя; вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечити існування у часі і просторі; гарантувати недопущення свавільного позбавлення людини життя; звернутися до авторитету та сили держави за захистом порушеного права чи відшкодування збитків при посяганні на життя. Право на вільне розпорядження життям вона характеризує як можливість добровільного прийняття особою рішення про поставлення свого життя в певних ситуаціях в небезпечне становище, обумовлене вільним, усвідомленим виявленням її волі, спрямованої на досягнення певної мети в інтересах самої людини, інших осіб та всього суспільства, а також можливість вирішувати питання про припинення власного життя⁷. Л. Іверсенко дослідила зміст конституційного права на приватну власність. Під його змістом вона розуміє не просто якусь певну арифметичну суму можливостей, а складну структуру, окремі компоненти якої взаємно обумовлюють один одного. Вона пропонує врегулювати у законодавстві України про власність такі додаткові можливості змісту: 1) право на власний розсуд; 2) право управління; 3) право на прибуток; 4) право на відчуження; 5) право на безпеку; 6) право на передачу благ (в тому числі у спадщину); 7) право на безстроковість володіння благом; 8) заборону на використання благ і ресурсів способом, що шкодить зовнішньому середовищу або іншим учасникам права; 9) право на відповідальність у вигляді стягнення (можливість стягнення ресурсів за борги); 10) право на залишковий характер (право на існування інститутів, які забезпечують відновлення порушених правових можливостей)⁸. В. Олійник дослідив зміст конституційного права на особисту недоторканність. На його думку, зміст названого конституційного права людини включає в себе такі елементи: а) постійне користування людиною особистою недоторканністю в межах її правомірної поведінки; б) арешт будь-якої людини на території України та тримання її під вартою можливі тільки при наявності судового рішення, яке має бути винесено на підставах та в порядку, встановленому законом; в) тримання особи під вартою та затримання може мати місце як тимчасовий захід при наявності чітко визначених Конституцією і законами України умов; г) затриманому та заарештованому мають негайно роз'яснити його права; д) за затриманим і заарештованим залишаються усі конституційні права (крім обмежень, передбачених законодавством у місцях тримання під вартою) та право у будь-який час оскаржити обмеження його прав; е) негайне повідомлення родичів затриманого чи заарештованого про його затримання чи арешт; є) кожному незаконно затриманому чи заарештованому має бути відшкодовано за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування спричинену незаконним затриманням чи арештом матеріальну та моральну шкоду⁹. В. Сивухін дослідив зміст конституційного права людини і громадянина на невтручання у їх сімейне життя. Ним запропоновано зміст конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні вказане право слід сприймати як конституційну свободу людини і громадянина, що включає можливість уповноваженого суб'єкта: а) обирати законні шляхи і засоби для задоволення своїх потреб в улаштуванні особистого і сімейного життя; б) вимагати невтручання в особисте і сімейне життя від суб'єктів, які оточують носія вказаного права; в) звернення до авторитету та сили держави для захисту порушеного права при протиправному втручанні в особисте і сімейне життя або вжиття заходів самозахисту; г) користування таким соціальним благом, як особисте і сімейне життя. У широкому розумінні зміст названого права

включає такі можливості уповноваженого суб'єкта, а саме: а) не зазнавати втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; б) надавати згоду на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про нього, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини; в) знайомитись в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею; г) спростовувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї за допомогою судового захисту; г) вимагати вилучення будь-якої недостовірної інформації про себе та членів своєї сім'ї за допомогою судового захисту; д) отримувати відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про себе та членів своєї сім'ї. Указані можливості деталізуються через спеціальні гарантії, які забезпечують таємниці інформаційного аспекту особистого життя¹⁰.

Отже, дослідження змісту суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина в юридичній науці здійснюється з використанням філософських категорій загального, особистого і конкретного. Серед конкретних конституційних можливостей авторами досліджено зміст таких прав: на життя, особисту недоторканість, невтручання в особисте і сімейне життя, приватну власність, освіту тощо. Зміст конституційного права людини і громадянина на соціальний захист в науці конституційного права не досліджувався.

Назване конституційне право характеризується власним змістом. Завдання полягає в тому, щоб визначити цей зміст та дати характеристику його ознак. Ознаками змісту конституційного права людини і громадянина на соціальний захист є: а) система суб'єктивних можливостей; б) які закріплені в Конституції України і деталізовані у законах та інших нормативних актах; в) передбачають право суб'єкта отримувати пенсію, інші соціальні виплати, соціальну допомогу; г) які гарантуються загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, а також бюджетними та іншими джерелами соціального забезпечення, створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними тощо; д) дають можливість користуватися системою соціального забезпечення та вимагати поновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Як відзначалося вище, зміст будь-якого явища включає в себе всю сукупність складових предмета та його змін. Це означає, що система суб'єктивних можливостей конституційного права людини і громадянина на соціальний захист включає в себе можливості діяти суб'єкта конституційного соціального права за власним розсудом, вимагати соціального забезпечення від зобов'язаних суб'єктів, користуватися соціальним забезпеченням та звертатися за його захистом до уповноважених осіб.

Елементи названих можливостей отримали своє закріплення в Конституції України і деталізовані у законах та інших нормативних актах. Таке конституційне закріплення для конституцій різних країн не однакове. Наприклад, звернемося для порівняння до Конституції Російської Федерації. Згідно ст. 39 кожна людина має право на соціальне забезпечення, яке визнається одним з основних невід'ємних прав людини і належить їй від народження. Кожному гарантується соціальне забезпечення за віком у разі хвороби, інвалідності, втрати годувальни-

ка, для виховання дітей та в інших випадках, встановлених законом. З аналізу норми видно, що збережено традицію до застосування терміна «соціальне забезпечення» як сфери забезпечення традиційних соціальних ризиків¹¹.

Водночас положення ст. 46 Конституції України свідчить, що соціальний захист розуміється як більш широке поняття, яке включає матеріальне забезпечення особи у певних випадках втрати доходів і неможливості набутти їх власними зусиллями. З огляду на цей перелік таких обставин можна, по-перше, констатувати, що для забезпечення встановлено традиційний каталог соціальних ризиків, які передбачені міжнародно-правовими актами. По-друге, перелік не є вичерпним, тобто законодавством можуть бути передбачені й інші обставини як підстава для соціального захисту. Свідченням застосування цього є численне соціально-захисне законодавство, яке передбачає соціальний захист для малозабезпечених сімей, сімей з дітьми, окремо дітей, безробітних осіб з обмеженими фізичними можливостями тощо. По-третє, стосується переліку видів соціального забезпечення. У частині третій цієї статті йдеться про «пенсії та інші види соціальних виплат та допомог»¹².

Узагальнено Конституція України містить такі положення стосовно соціального захисту: Україна є соціальною і правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21), конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Конституція визнала право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 46); для громадян, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 51); право дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування, на державне утримання та виховання (ст. 52); право на доступну і безоплатну освіту в державних та комунальних навчальних закладах (ст.53); право на соціальний захист громадян України, які перебувають на службі Збройних Сил України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ст. 17). Деталізуються положення Конституції України окремими законами.

Отже, Конституція України закріплює основні принципи соціального захисту і не обмежує переліку видів соціального забезпечення. Це можуть бути будь-які виплати соціального характеру: пенсії, грошові допомоги, компенсації, матеріальні допомоги, соціальні послуги. Звідси видно, що в конституціях України і Росії один і той же зміст має різні термінологічні назви. Приоритетною є норми,

що формулюють зміст соціального захисту в Конституції України. Пропонується внести певні зміни до Конституції РФ.

Важливою ознакою розуміння змісту конституційного права на соціальний захист є можливість суб'єкта отримувати пенсію, інші соціальні виплати, соціальну допомогу. Причому отримання пенсії не виключає можливості особи отримувати іншу соціальні виплати, наприклад, на дітей або користуватися певними послугами, наприклад, перебувати у інтернаті для пристарілих тощо.

Соціальне забезпечення особи гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, бюджетними та іншими джерелами соціального забезпечення, створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними тощо.

Кожна особа має можливість користуватися системою соціального забезпечення щодо отримання пенсій, різних соціальних виплат, вибирати за власним бажанням державний, комунальний чи приватний заклад для догляду за непрацездатними.

В разі порушення права особи на соціальний захист кожен має можливість вимагати в адміністративному чи судовому порядку поновлення порушеного права і відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної в результаті порушення названого конституційного права.

Отже, зміст конституційного права людини і громадянина на соціальний захист – це система закріплених в Конституції і деталізованих у законах України можливостей гарантовано отримувати пенсії, інші соціальні виплати, соціальну допомогу за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхування та бюджетних і інших джерел соціального забезпечення, користуватися мережею державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними та вимагати поновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Як вже відзначалося, в Конституції України це право передбачене статтею 46. В ній закріплюються такі можливості громадян України: а) діяти суб'єкта на власний розсуд щодо отримання пенсії, соціальних виплат чи соціальної допомоги; б) вимагати від органів держави дій, спрямованих на гарантування соціального захисту; в) користуватися такими соціальними благами як пенсії, соціальні виплати та соціальна допомога; г) звертатися за захистом до державних і громадських організацій в разі порушення права на пенсії, соціальні виплати та соціальні допомоги.

Розглянемо кожний окремо взятий елемент змісту конституційного права на соціальний захист. Кожен уповноважений суб'єкт конституційного права на соціальний захист має можливість діяти на власний розсуд щодо отримання пенсії, соціальних виплат чи соціальної допомоги. Пенсії в Україні особа може отримувати за рахунок: а) соціального страхування (державного і недержавного); б) асигнувань з бюджетів різних рівнів; в) змішаних і локальних форм фінансування соціальних виплат і соціального забезпечення. Пенсії можуть виплачуватися як на загальних умовах, так і передбачених законодавством України за спеціальними умовами. Серед спеціальних пенсій можна розглядати можливості окремих осіб отримувати пенсії: а) звільнених з військової служби та з інших військових формувань; б) державних службовців; в) посадових осіб місцевого самоврядування; г) народних депутатів України; г) суддів і службових осіб органів прокуратури; д) науково-педагогічних працівників; е) за особливі заслуги перед Україною; е) постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи тощо.

Соціальні виплати уповноважені особи можуть отримувати у вигляді: а) страхових виплат; б) державних соціальних виплат. Соціальні допомоги уповноважені суб'єкти конституційного права на соціальний захист можуть отримувати у вигляді соціальних пільг та соціального обслуговування. Наявність значної кількості законодавчих актів щодо соціального захисту людини і громадянина не сприяє ефективному застосуванню правових норм. Пропонується систематизувати законодавство у цій сфері і підготувати та прийняти Кодекс України по соціальному захисту.

Уповноважений суб'єкт має право не лише на власні дії щодо отримання пенсій, соціальних виплат та соціальної допомоги, а й можливість вимагати від державних організацій, органів і посадових осіб місцевого самоврядування, інших суб'єктів громадянського суспільства дій, спрямованих на гарантування його конституційного права на соціальний захист. Серед державних організацій слід виділяти органи держави та державні підприємства і установи до обов'язків яких входить необхідність створювати сприятливі умови, охороняти і захищати конституційне право людини і громадянина на соціальний захист та приймати участь у відновленні порушеного права і відшкодуванні збитків. До повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері соціального захисту населення відносяться власні і делеговані права і обов'язки (ст. 34 Закону)¹³. Серед інших суб'єктів громадянського суспільства, які приймають участь у забезпеченні конституційного права на соціальний захист слід назвати підприємства, установи, організації різних форм власності, ЗМІ¹⁴, об'єднання громадян¹⁵ тощо.

Користуватися соціальними благами на одержання пенсії, соціальних виплат та соціальних допомог уповноважений суб'єкт може на власний розсуд. При наявності підстав для отримання різних видів пенсій, наприклад, за віком, за вислугу років, як науково-педагогічний працівник та інше, сам уповноважений суб'єкт може самостійно вибирати яку саме пенсію він бажає отримувати. Разом з отриманням пенсії уповноважена особа може отримувати і певні соціальні виплати, наприклад, на неповнолітніх дітей чи працюючий пенсіонер в разі тимчасової непрацездатності тощо. Отримуючи пенсію уповноважена особа одночасно може користатися і певними пільгами, наприклад, право безоплатного або пільгового придбання ліків та ін.

У випадках загрози порушення чи фактичного порушення конституційного права на соціальний захист уповноважена особа має можливість звернутися за захистом свого права до державних і громадських організацій включаючи суди. При наявності факту нанесення матеріальної та моральної шкоди при реалізації особою права на пенсію, соціальні виплати та соціальні допомоги уповноважений суб'єкт може вимагати відшкодування збитків.

Підбиваючи підсумок, можна сформулювати такі висновки і рекомендації.

В науці конституційного права дослідження змісту суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина здійснюється з використанням філософського методу (категорій загального, особистого і конкретного). Серед конкретних конституційних прав авторами досліджено зміст таких: на життя, особисту недоторканність, невтручання в особисте і сімейне життя, приватну власність, освіту тощо.

Зміст конституційного права людини і громадянина на соціальний захист – це система закріплених в Конституції і деталізованих у законах України можливостей гарантовано отримувати пенсії, інші соціальні виплати, соціальну допомогу за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхування та бюд-

жетних і інших джерел соціального забезпечення, користуватися мережею державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними та вимагати поновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Елементами змісту конституційного права на соціальний захист є: а) діяти суб'єкта на власній розсуд щодо отримання пенсії, соціальних виплат чи соціальної допомоги; б) вимагати від органів держави, місцевого самоврядування та інших суб'єктів громадянського суспільства дій, спрямованих на гарантування соціального захисту; в) користуватися такими соціальними благами як пенсії, соціальні виплати та соціальна допомога; г) звертатися за захистом до державних і громадських організацій в разі порушення права на пенсії, соціальні виплати та соціальні допомоги.

1. Лукашевич В.К., Белокурский В.М., Мамыкин И.П. и др. *Философия: Учеб. пособ. / Под общ. ред. В.К. Лукашевича.* – Минск, 2001. – С. 190. 2. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: Підручник. – К., 2002. – С. 161. 3. *Скаун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х., 2001. – С. 353. 4. *Колодій А.М.* Принципи права України: Монографія. – К., 1998. – С. 99. 5. *Теорія* государства и права: Курс лекцій / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 1997. – С. 84. 6. *Боняк В.О.* Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2005. – 21 с. 7. *Домбровська О.* Зміст конституційного права на життя людини і громадянина // *Право України.* – 2002. – № 5. – С. 37–41. 8. *Івершенко Л.А.* Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2006. – 20 с. 9. *Олійник В.С.* Конституційне право людини і громадянина на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2006. – 18 с. 10. *Сивухін В.С.* Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2007. – 16 с. 11. *Конституції* новых держав Европы та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К., 1996. – С. 414. 12. *Конституція* України: Закон України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. (зі змінами внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. // ВВР України. – 2005. – № 2. – Ст. 44. 13. *Про місце* самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // ВВР України. – 1997. – № 24. – Ст. 170. 14. *Про друковані* засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. // ВВР України. – 1993. – № 1. – Ст. 1. 15. *Про об'єднання* громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.